

ALTAY - TÜRK FOLKLORUNDA VE ATASÖZLERİNDE AT*

İbrahim DİLEK**

Dünya bilhassa Türk kültür tarihinde atın mühim bir yeri vardır. İbrahim Kafesoğlu Türk maddî kültürünün temelini atın Türkler tarafından ehlileştirilmesi ve demirin işlenmesine bağlar.¹ Gerçekten de Türk kültür tarihinde at, hayatın her safhasının vazgeçilmez bir unsuru, bir kült olarak karşımıza çıkar. Yuğlarda, şöenlerde, sünnetlerde, evlenmelerde, teamül hukukunda, yer ve insan adlarında, sporda, temsili oyunlarda, tezyini ve plastik sanatlarda, efsanelerde tesiri görülen at, güzelliği, tenasübü, kuvveti, sürati, tahammül ve insan-cıl hususiyetleriyle Türklerin gönüllerini fethetmiş bir varlıktır.² Sözlü edebiyatımıza ait eserlerimizin hemen hepsinde at neredeyse kahramanla aynilemiştir. O zenginliğin, gücün, dostluğun ve sadakatin sembolü olmuştur. Bu vasıflarıyla Türk kültüründe at, sahibinin ölümüne kadar hatta mezarında dahi onun yanındadır.

Sözlü Türk edebiyatının muhtelif türlerinde atın olağanüstü güçlere (uçan, konuşan, sahibine yol göstererek akıl veren, zor durumların üstesinden gelebilen...) sahip olması hasebiyle ona bir nevi kudsiyet atfedilmiştir. "Ak han ve Altın Taycı" adlı Altay destanındaki kahramanın atıyla Battal Gazi'nin atı tanrı tarafından gönderilmiştir.³ Bu durum kahramanla birlikte ata da ilahî bir kimlik kazandırmaktadır.

At, şamanist inanca bağlı Türk boylarında, günlük hayatın bir parçası

olmasıyla birlikte şaman ayin ve törenlerinde de en önemli unsurlardan biri olarak karşımıza çıkar. Şamanların elindeki sopa at figüründendir. Şaman trans haline geçtiğinde bu sopa ile dans eder. Göğe yaptığı yolculuğundan dönüşte ise kır bir ata biner.⁴ Ata inanç boyutunda bu derece değer verilmesinin sebebi onun tabiatla içiçe yaşayan şamanist Türklere sağladığı faydanın yanında Altay-Kuday tarafından yaratılmış olduğuna dair inancın tesiri de büyüktür.⁵ Herhalde bu sebepten olsa gerek Altay Türkleri son yıllara kadar düğün törenlerinde inek, keçi gibi hayvanların uğursuzluk getireceğine inanarak bilhassa at kesmeye dikkat etmişlerdir.

Altay ve Yakut (Saha) Türkleri Tanrıya kurbanların en iyisi olarak atı kurban ederler. Kurban edilen atın kafatası bir sırık üzerine konulur, derisi de bir sırığa geçirilip tıpkı at şekline getirilerek asılır. Buna Altay Türkleri *baydara*, Yakut Türkleri ise *tabık* derler.⁶ Ayrıca Yakut şamanları hasta tedavi ederken bir at derisini başı güneşe gelecek şekilde yerleştirir, kendisi de bu derinin üzerine oturarak töreni idare eder.⁶

At sevgisi ve ata verilen değer bütün Türk boylarında olduğu gibi Altay Türkleri'nde de çok fazladır. W. Radloff, Altay Türklerinin atları için şunları söyler: "Altay atları umumiyetle koyu renktedir, fakat kır atlar da çok bulunur. Yağızlar pek enderdir. Yürüyüşleri kaygındır, rahvanlar az bulunur. Vücudunun

güzelliğinden başka, Altay atı sürat ve akıllılığı ile temayüz eder... Muhtelif soylar atlarını tanıyabilmek için, bunların arka butlarına vurulan mülkiyet işareti (tamga) kullanırlar.”⁷

Altay Türkleri'nin atasözü⁸, bilmece⁹ ve inanışlarında¹⁰... en çok adı geçen hayvanlardan biri attır. Bunların bir çoğunda at insanla birlikte zikredilir. Ayrıca Altay Türkçesi'nde her cins ve renk atın bir ismi vardır. Bunlardan bazıları şunlardır: Kaltar at (*karayağız at*), kara kaltar at (*koyu renkli karayağız at*), kara küren at (*koyu kestane renkli at*), kara kilin at (*kara parlak tüylü at*), kara çogır at (*kara benekli at*), cereen at (*al renkli at*), cereen çogır at (*al benekli at*), ceskincek at (*ürkek at*), cajiğ at (*terleyen, çabuk yorulan at*), celişkir at (*iyi koşan at*), cügürük at (*süratli at*),¹¹

Eski Türk inanışında görülen ölen kişinin atıyla birlikte gömülmesi geleneğini Altay Türkleri son yıllara kadar devam ettirmişlerdir. Son olarak 1940'da Ongüday ilçesinde ölen bir erkekle atı da beraber gömülmüştür.¹² Halk şiirimizde “*At yiğidin öz kardeşi*” mısraıyla ifadesini bulan insan, at ilişkisi Altay Türk sözlü edebiyatında;

Tüşte bolzo kanadım

Tünde bolzo nökörim.

Gecede kanadım

Gündüzde ise arkadaşım.

şeklinde dile getirilir ve at sevgisi bir Altay-Türk kojonunda şöyle övülür.

Altan maldı ne baştaar?

Ak töönölü at baştaar.

Altmış malı ne yönetir?

Ak alınlı at yönetir.

Albatını kem baştaar?

Attu-çuulu er baştaar.

Ünlü şanlı er yönetir.

Halkı kim yönetir?

Törtön maldı ne baştaar?

Tönön ceeren tay baştaar.

Kırk malı ne yönetir?

Kızıl tay yönetir.

Törööndi kem baştaar?

Tördö oturgan caan baştaar.¹³

Akrabayı kim yönetir?

Baş köşede oturan büyük

(ihtiyar) yönetir.

Altay-Türk Destanlarında kahramanlar atlarıyla birlikte tanıtılırlar. Mesela Alıp-Manaş destanında destan kahramanı Alıp-Manaş;

.....

Eki caak kan-kızıl,

Eki közi ot calbıştıy,

İki yanağı kan kırmızı,

İki gözü ateş alevi gibi,

Ak-boro atka mingen,

Alıp-Manaş baatır boldı.¹⁴

Ak-boro ata binen,

Alıp-Manaş bahadır idi.

şeklinde tanıtılır. Altay Türk Destanlarından Kozın-Erkeş destanında bir yabancılı çocuğu tanımak için ona şöyle bir soru sorar:

“Ak-boro atka mingen

Ak-Bökönü balazı sen be?”¹⁵

Ak-boro ata binen

Ak-Bökönün çocuğu sen misin?”

Kahramanın atıyla beraber zikredilmesine Dede Korkut Hikâyeleri'nde de rastalanır. Mesela, “Kongur atlu Kazan”, “Kazan Bey'in inağı boz aygırlu Böyrek”, hatta efsanevi Hızır'a bile “Boz atlu Hızır” denir.¹⁶

Aynı zamanda Altay-Türk destanlarında çoğunlukla kahraman ve atı aynı gün doğar. Maaday-Kara destanındaki kahraman olacak çocukla aynı günde dört kulaklı, gri renkli bir tay dünyaya gelir. Altay-Buuçay destanında ise kah-

ramanın karşılaştığı bütün zorlukların nedeni, kendi atını dinlememesinden kaynaklanır. At savaş alanında yaralanan kahramanı kenara çeker ve çeşitli bitkilerle tedavi eder. Destanda at yere yatarak kar yağdırabilir ya da havayı soğutabilir, don değiştirerek insana, ceylana, kuşa dönüşebilir.¹⁷ Er Samır Destanı'nda kahramanla atı aynı anda şekil değiştirmiş , tüyleri dökülmüş, kötü görünümüne bir at şekline dönüşmüştür. Ayrıca Altay Türk Destanları'nda kahraman at sütü saçarak ve at kılı bağlayarak iyelerden yardım alıp, bazı zorlukları aşar.

Schiefner'in kaydettiği gibi Altay Türk Destanlarında kahramanla atının ismi genellikle alliterasyon teşkil eder.¹⁸ Bu konuda bizim Schiefner'den farklı olarak tespit edebildiğimiz bazı örnekler şunlardır:

<u>Kahramanın ismi</u>	<u>Atının ismi</u>
Baybarak	Bay-çookır
Oçı-Bala	Oçı-Ceren
Kan-Küler	Kara-Küreî
Er-Samır	Ak-Sarı
Katan-Mergen	Kara-Kaltar
Kara-Bökö	Kara-Corgo
Çotpo-Küreî	Çodoî-Çookır
Patpa-Küreî	Paspa-Çookır
Altın-Çabar	Altın-Bökö
Ak-Tayçı	Ak-boro

Altay Türk Destanlarında zaman zaman atların kahramanların önüne geçtiği görülür. Olayları yönlendiren, onları kahramanın lehine çeviren atlar bu destanlarda mühim yer tutar. Altay Türk Destanlarında kahramanlar umumiyetle bir ata sahiptirler. Fakat Altay-Buuçay destanında Altay-Buuçay'ın üç atı vardır; O ava giderken Bay-Çookur, hayvanlarının yanına giderken Kayçı-ce-

reen, savaşa giderken ise Kamçı-cereen adlı atına biner. Kökin-Erkey destanında da, Kökin-Erkey, Kök-çookır ve Temir-çookır adlı iki ata sahiptir. Er SamırDestanı'nda şahıs kadrosunun yanında vak'aların bizatihi içinde yer alan, vak'aların gelişimine tesir eden üç tane at vardır. Bunların ilki ve en önemlisi Er-Samır'ın atı erÓine (kutsal, bilge) sıfatlı, altın görünümlü Ak-sarı'dır. Destan boyunca Er-Samır ve atı hiç ayrılmaz. O yolda giderken yerin tozu göğe çıkar, göğün bulutu yere düşer. Zor durumlarında Er-Samır'a yardım eder. Sahibinin anlayamadığı durumları ona izah eder. Er-Samır kavgaya girdiğinde o da düşmanların atlarıyla kavga eder. Atın düşmanın atıyla kavga etmesi Kiziroğlu Mustafa Bey Hikâyesi'nde de görülür. Bu hikâyede Kiziroğlu Mustafa Bey, Köroğlu ile kavga ederken atı da Köroğlu'nun atıyla kavga eder; kılıç kavgasında bir sonuç elde edemeyen Kiziroğlu Mustafa Bey ile Köroğlu bir pınarın kıyısında güreşe başlarlar. Aynı anda Mustafa Bey'in atı Ala Paça da Köroğlu'nun atıyla güreşir. Güreşin en kızgın zamanında Mustafa Bey kendi atının Köroğlu'nun atını alt ettiğini görür. Bu durumda Mustafa Bey "Ola benim atım Köroğlu'nun atını alt etti. Ben Köroğlu'nu alt etmezsem halim nice olur" der ve gayrete gelerek Köroğlu'nu yener.¹⁹

Altay-Türk Destanlarında atlar sahipleri gibi çok heybetlidirler. Bu yüzden kahramanlar atlarına ancak üç sıçrayışta binebilirler. Er-Samır'ın atına binmesi destanda şöyle anlatılır:

Üzeini çöyö teep,
Üç temdenip atka minet.²⁰
Üzengiyi çekerek
Üç sıçrayışta ata bindi.

Yine Altay Türk Destanlarında atların bağlandığı *çakı* adı verilen direk-

ten de çok sık bahsedilir. Bu çakıların tasviri at sahiplerinin maddî ve manevî durumlarını da yansıtır. Eğer tasvir edilen kişi iyi vasıflara sahipse onun çakısı “*altın çakı*”, “*altı üyelü çakı*” (altı boğumlu çakı)..., bu durumun aksine tasvir edilen kişi kötü vasıflara sahipse onun çakısı da bir kavala veya düdüğe benzetilerek “*altı üyelü komırgay*” ... şeklinde tasvir edilir.

Yukarıda kısaca Altay Türk folklorunda ve destanlarında atın yeri ve önemi üzerinde durduk. Altay Türklerinin “*kep söş*” dedikleri atasözlerinde de atın mühim bir yeri vardır. Bu atasözlerinin bir çoğunda tabiatla iç içe yaşayan insanın hayatının bir parçası olması ve insana yakınlığı dolayısıyla *at*; “*kişi*” veya “*er*” kelimeleriyle birlikte kullanılmaktadır. Ragıp Hulusi Özdem’in W. Radloff’tan Türkiye Türkçesine aktardığı elibir Altay-Türk atasözünün beş tanesi atla ilgilidir.²¹ Bunlardan üç tanesi bizim tespit edebildiklerimiz arasında da mevcuttur. Diğer iki tanesi ise şunlardır:

- 1- “At kaynatsam sana çorbası yetmez,
İki sözden sana birisi yetmez.”
- 2- “Hatun kişinin içinde
Zırhlı, ışıklı er yaşar.
Er kişinin içinde,
Eğerli, ateşli at yaşar.”

Bizim şu kaynaklardan
Sazon Saymoviç Surazakov, *Altay Kep le Ukaa Söstör*, Gorno Altay, 1956.

_____, Altay Folklor, *Gorno Altay*, 1975.”

V.İ. Verbitsky, *Altayski İnorodtsı*, Moskova, 1893.

tespit edebildiğimiz, Türkiye Türkçesi-

le karşılıklarını verdiğimiz, bazılarının da hangi anlamda kullanıldığını belirttiğimiz atlarla ilgili Altay-Türk atasözleri şunlardır:

- 1- At karızı sogımtık,
Er karızı ölümtük.
*Atın yaşlısı kesimlik,
Erin yaşlısı ölümlük.*
- 2- Er tiskini uzun degen,
At tuygağı yazı degen.
*Erin dizgini uzun,
Atın turnağı yassıdır denilir.*
- 3- Canıs attu carışçı
Cargak tondu küreşçi.
*Tek bir atlı yarışçı.
Yünsüz elbiseli güreşçi.*
(Ne olursa olsun yalnızca atım ve yünsüz elbisem de olsa mücadele ederim, anlamında kullanılır.)
- 4- Aş işkençe mendebe,
Atka minze toktobo.
*Yemek yerken acele etme,
Ata binersen de hiç durma.*
- 5- At may bilen,
Kiji kep bilen.
*At yağıyla,
İnsan görünümüyle.*
(Atın güzeli yağlı, semiz olamıdır. İnsanın ise iyi giyinip, güzel görünendir, anlamında kullanılır.)
- 6- Kiji tonı kirçi,
Kiji adı terçi.
*İnsanın elbisesi kir tutar.
İnsanın atı ter tutar.*
(Başkasının emanet eşyasını kullanmak iyi değildir, anlamında kullanılır.)
- 7- Cakşı til carım attın baazı.
Tatlı dil atın bedelinin yarısıdır.
(Alışverişte pazarlık yaparken veya herhangi bir durumda tatlı dilin önemini belirtmek için kullanılır.)

-
- 8- Atazı caman ozo sögör,
Adı caman ozo çabar.
*Babası kötü olan küfürbaz olur,
Atı kötü olan sürçer.*
- 9- Ton içinde er cürer anı kem biler,
Tokım altında at cürer anı kem biler.
*Elbise içinde er yaşar onu kim bilir,
Koşum altında at yaşar onu kim bilir.*
- 10- Caman atka muî kamçı,
Cakşı atka bir kamçı.
*Kötü ata bin kamçı,
İyi ata bir kamçı.*
Caman kijige muî sös,
Cakşı kijige bir sös.
*Kötü kişiye bin söz,
İyi kişiye bir söz.*
- 11- Bir at eder, muî at alar.
Bir at beslemek, bin at almaktır.
- 12- Dört tuygaktu at da sürnüget.
Dört turnaklı at da sürçer.
(Yapılan bir hata karşısında “atın dört ayağı var ama o da sürçüyor, ben hata yapmışım çok mu?” anlamında kullanılır.)
- 13- At kişteşe tanjar,
Kiji ermekteşe bilijer.
*At kişneyerek tanışır,
İnsan sohbet etse bilişir.*
- 14- At cakşızı maktilu,
Kiji cakşızı kündülü.
*Atın iyisi övülür,
İnsanın iyisine saygı duyulur.*
- 15- At ölböskö altın ba,
Er ölböskö möikü be?
*At ölmeyince altın mı,
Er ölmeyince ebedi mi?*
- 16- Caman at semirze,
Calmajına könök buulatpas.
*Kötü at semirse,
Kalçasına kova bağlatmaz.*
Caman kiji bayıza,
- Canına ayl turguspas.
*Kötü kişi zenginlese,
Yakınına ev yaptırmaz.*
- 17- Kiyik bolzo tüktü bolor,
Kiji bolzo attu bolor.
*Geyik tüylü olur,
Kişi ise atlı olur.*
- 18- Arı körzö at ködöndü,
Beri körzö bee ködöndü.
*Arkadan baksa at kışlı,
Beriden baksa kısarak kışlı*
(İki yüzlü insanların iki yüzlülüğünü ifade etmek için kullanılır.)
- 19- Calku kijiniî adı da calku.
Tembel kişinin atı da tembeldir.
- 20- Calku kijiniî adını arkazın sanıskan çeldeer.
Tembel kişinin atının arkasını sak-sağan gagalar.
- 21- Armakçıdaî at ölbös,
Ayttırganınaî kiji ölbös.
*Halattan at ölmez,
Konuşmaktan insan ölmez.*
- 22- Keder at cortpos,
Öçöş kiji ukpas.
*İnatçı at koşmaz,
Kindar kişi söz dinlemez.*
- 23- Atka minbey cadıp, corıgın maktaba.
Ata binmeyince, yaya gitmeyi övme.
- 24- Batkak saska at badalar,
Baçım kiji keregin castırar.
*Bataklığa at batar,
Aceleci insan ne yapacağını şaşırır.*
- 25- Attı ozo üygendeyle min.
Ata önce dizginleyerek bin.
- 26- At kazıktı aylanar,
Kazık attı aylanbaytan.
*At kazığın etrafında döner,
Kazık atın etrafında dönmez.*
- 27- At içeten suu dep ayu içet,
Koy içken suu dep börü içet.
-

- Atın içtiği su diye ayı içer,
Koyunun içtiği su diye kurt içer.*
- 28- Çar at emes, çadır ayıl emes.
Öküz at değil, çadır ev değildir.
- 29- İür iür iürçak,
At kulakka amır çok.
*Çın çın yük eğeri,
Atın kulağına rahat yok.*
- Eki caman tabışsa,
El kulakka amır çok.
*İki kötü buluşsa,
Halkın kulağına rahat yok.*
- 30- Coorlu at çoçuy berer,
Seziktü kiji sekirip iyer.
*Sırtı soyulmuş at ürker,
Sezgili kişi sıçrayarak gider.*

DİPNOTLAR

- * 34. sayımızın (Yaz 1997) 63. sahifesinde yayımladığımız İbrahim Dilek'e ait "Altay Türklerinin Atasözlerinde At" başlıklı yazı teknik bir hata sebebiyle eksik yayımlanmıştır. Yazarının çalışmasına ilaveleriyle yazıyı yeniden yayımlıyoruz. (Millî Folklor)
- * * Gazi Üniv. Fen-Edb. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Araştırma Görevlisi.
- *** Altay Türklerinin inanışına göre dünya ve varlıklar yaratılırken iyilik tanrısı *Bay Ülgen* ile kötülük tanrısı *Erlük*'in yarattıkları ayrı ayrıdır. Mesela; Bay Ülgen; at, koyun, tırnaklı hayvanlar ve yuva yapan kuşları... yarattığı halde Erlük; İnek, keçi ve haşeratı... yaratmıştır. (Bu konuda geniş bilgi için bk. M.V. Aleksandrovna, M.P. Çoçkina, *Altay Can*, Gorno Altay, 1996, s. 7.)
- 1 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1994, s. 212.
- 2 Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatı Araştırmaları II*, Ankara, 1988, s. 426.
- 3 Hasan Köksal, *Battalnamelerde Tip ve Motif Yapısı*, Ankara, 1984, s. 132.
- 4 Bilge seyidoğlu, Mitolojik Dönemde At, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*,

istanbul, 1995, s. 91-92.

- 5 Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara, 1954, s. 101.
- 6 Fuzuli Gözelov-Celal Memedov, *Şaman Ef-saneleri ve Söylemeleri*, Bakü, 1994, s. 137.
- 7 W. Radloff, *Sibirya'dan*, Çev. Ahmet Temir, MEB. yay. , İstanbul, 1994, s. 31.
- 8 Sazon Saymoviç Surazakov, *Altay Kep le Ukaa Söstör*, Gorno Altay, 1956.
- 9 Klara E. Ukaçına, *Altay Tabışkaktar*, Gorno Altay, 1981, s. 59-62.
- 10 M.V. Aleksandrovna, M.P. Çoçkina, *Altay Can*, Gorno Altay, 1996, s. 191-200.
- 11 Altay Türkçesi'ndeki at kültürü ile ilgili bu kelimeler Altay Türklerinden leksikolog Doç. Dr. Nina Yayimova'dan alınmıştır.
- 12 Nina Şatinova, "Altaylıların Yaşamında ve Folklorunda At", *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, İstanbul, 1995, s. 318.
- 13 K.E. Ukaçına, *Altay Kajoïdor*, Gorno Altay, 1991, s. 31-32.
- 14 N.U. Ulagaşev, *Alıp-Manaş*, Gorno Altay, 1985, s. 8.
- 15 Altay Baatırlar, c. II, Gorno Altay, 1960, s. 116.
- 16 Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, c.I, Ankara, 1991, s. 182.
- 17 Nina Şatinova, a.g.e. , s. 319.
- 18 Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, c. I, Ankara, 1991, s. 183'den naklen Schiefner, Heldangasen, *Minuss. Tataren*, San Petersburg, 1989, s. XV.
- 19 Salih Turhan, Kubilay Dökmetaş ve d. , *notalarıyla Türkülerimiz ve Hikayeleri*, Ankara, 1996, s. 135.
- 20 N. U. Ulagaşev, *Er-Samır*, Gorno-Altay, 1986, s. 9.
- 21 Ragıp Hulusi Özdem, Altay Türklerinin Atasözleri, *Halk Bilgisi I*, ?, 1928, s. 122-123.